

Оксана ГОДОВАНСЬКА

*кандидат історичних наук
старший науковий співробітник відділу соціальної антропології
Інституту народознавства НАН України
старший викладач
кафедри історії, музеєзнавства та культурної спадщини
Національного університету «Львівська політехніка»
ORCID <https://orcid.org/0000-0002-8297-2414>
email: oksana.m.hodovanska@lpnu.ua*

ЧИТАННЯ ЯК «СЕРЙОЗНЕ» ДОЗВІЛЛЯ СІЛЬСЬКИХ УЧИТЕЛІВ ГАЛИЧИНИ У ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ ХХ СТОЛІТТЯ

Досліджено вільний час сільських учителів у Галичині в радянський період із врахуванням головних умов, що його визначали. З'ясовано, що соціально-економічні реалії радянської дійсності, проживання в сільській місцевості, особливості учительської праці, культурні традиції суспільства та його інтелектуальний запит, особистісні прагнення чи вподобання були визначальними умовами формування вільного часу педагогів. Звернуто увагу на читання як на один зі способів проведення вільного часу, що з'являвся у вчителів після виконання професійних, сімейних чи господарських обов'язків. Проаналізовано усноісторичні наративи, записані з колишніми вчителями в селах Львівської і Тернопільської областей, неопубліковані справи відділів радянської освіти Івано-Франківського та Львівського обласних архівів, опубліковані документи радянського періоду.

Констатовано «серйозне» часопроведення дозвілля вчителів: читання художніх книг, радянської періодики, перегляд фільмів у сільських клубах, участь, а найчастіше організація тематичних свят, вечорів, концертів. Виснувано про розмитість меж між вільним часом педагогів і їхніми професійними, сімейними чи господарськими обов'язками. Зазначено, що вчительський вільний час «професіоналізувався», тобто набував рис «додатку» до праці, підготовки до неї, а вибір можливостей його проведення залежав від професійної діяльності, громадських «навантажень».

Доведено, що конструкт «вільного часу» був одним з елементів радянської соціальної політики й соціотехніки. Зазначено, що радянська соціальна інженерія, використовуючи різноманітні підходи, мала на меті не тільки спрямовувати, контролювати чи залякувати людей, а й найефективніше заповнювати їхній вільний час. Констатовано, що радянська соціотехніка реалізовувала концепт «культурності» з його ідеологічним наповненням у формуванні радянського *«life style»*, а однією з поширених практик «культурності» було читання.

Ключові слова: читання, вільний час, радянський період, учителі, Галичина, повсякдення.

Примусове «возз'єднання» Західної України з Українською Радянською Соціалістичною Республікою (УРСР) восени 1939 р. «запустило» процес радянзації новоприєднаних теренів, що полягав у докорінній зміні всього трибу освітнього, суспільного, політичного, економічного, культурного та повсякденного життя, а в подальшому і формуванні т. зв. радянського «*life style*».

У вивченні радянського часу значущим є «гуманістичний чинник», що його запропонував польський соціолог Флоріан Знанецький (Florian Znaniecki) та американський психолог Вільям Томас (William Thomas)¹. Вони наголошували на тому, що соціальні факти завжди пов'язані з діяльністю людей та є «чиймись, а не нічийними», тобто поміщені в межі життєвих досвідів якихось одиниць або спільнот, які з ними стикаються, їх зауважують, зазначають, переживають, інтерпретують, оцінюють, тобто містять «гуманістичний чинник». Тож доцільно зосередитися на подіях чи фактах із перспективи тих людей, досвіди яких вони відображають, спробувавши дивитися на світ їхніми очима, розшифровуючи їхню сфєрхїю цінностей, систему законів, якими вони керуються, а не через яексь абстрактне зовнїшнє спостереження². Конкретний вияв такої методологічної позиції у цій статті – це залучення автобіографічних інтерв'ю, записаних із колишніми вчителями в селах Галичини*. Усна історія як джерело і метод репрезентує антропологічний вимір історичних реконструкцій. Усноісторичний метод дає змогу дослідити минуле на низовому рівні, демонструючи суб'єктивність історичних інтерпретацій та множинність історичної істини, виступає тим «гуманістичним чинником», що розкриває способи проведення вільного часу вчителями з їхньої перспективи.

Освітня в офіційних радянських документах, опираючись на сталінський вислів, трактували «фалангою народних вчителів, що складає одну із самих необхідних частин великої армії трудящих нашої країни, які будують нове життя на основі соціалізму»³. Їхня значущість у розбудові радянської системи освіти в Галичині була вагомою. Водночас вони поряд з іншими категоріями людей інтелектуальної праці виступали агентами побудови радянського суспільства, тож дослідження їхнього повсякденного чи професійного життя неможливе без урахування впливів з боку радянської, тоталітарної за своєю суттю держави.

Один з елементів повсякденного життя людини – вільний час, що залишається після виконання оплачуваної роботи, неоплачуваної хатньої (прибирання, приготування їжі тощо), піклування про себе та близьких. Він важливий і необхідний для кожної особи, завдяки йому можна відпочити, відновити сили, приділити час улюбленим заняттям, розвагам тощо. Концепт «вільного часу» – це історична категорія, що її пізнавали, з'ясували вчені в модерний час, і вона набула конкретних контурів та дефініцій у ХХ ст. Фіксований робочий день, вихідні дні, державні свята, щорічні відпустки стали типовими пізнаваними визначниками вільного часу⁴. Натомість

¹ Штомпка П. Соціологія. Аналіз суспільства. Львів: Колір ПРО, 2020. С. 29.

² Там само.

* У дослідженні територіальні межі окреслені т. зв. Східною Галичиною, що охоплювала українські етнічні землі. Сьогодні це Львівська, Тернопільська й Івано-Франківська обл.

³ Доповіді про здійснення закону про загально обов'язкове навчання. *Державний архів Львівської області (Держархів Львівської обл.)*. Ф. Р-163. Оп. 4. Спр. 50. Арк. 33.

⁴ Kwilecki K. Rozważania o czasie wolnym: wybrane zagadnienia. Katowice: Górnośląska Wyższa Szkoła Handlowa im. Wojciecha Korfańskiego. 2011. 142 s. URL: <https://depot.ceon.pl/bitstream/>

соціально-економічні реалії радянської дійсності, проживання у сільській місцевості, особливості учительської праці, культурні традиції суспільства та його інтелектуальний запит, особистісні прагнення чи вподобання були визначальними умовами формування вільного часу сільських учителів⁵.

Серед поширених способів проведення вільного часу вчителів було читання. Про це вони пригадують в автобіографічних нарративах. Наприклад, дуже лаконічний текстовий сегмент: «Кіномеханік у Скольому він жив, але він був із Кам'янки. Індійські кіна найбільше любили, ціле село приходило! Я ходила! Я індійське кіно любила... книги читала, я й тепер читаю. Мені дуже подобалася була така книжка "Остання шабля" і такі я любила, знаєте, таке шось про шпіонів, о такі я любила книжки! Але я не пам'ятаю багато, я брала в бібліотеці і мала вдома багато книжок. Я й тепер читаю...»⁶. Наступний розгорнутий уривок пропонує об'ємне відтворення вільного часу із вчительської перспективи: «Знаєте, як у селі то життя, приходиш додому, я ж мала сім'ю, спочатку чекаєш дітей зі школи, діти корів женуть, а я збираюся та йду з чоловіком у поле, до сіна. ... А зимою, що у нас такого не було, не має такого, щоб десь поїхати, піти. Хіба у клуб, кіно ше, тоді кіно було. У нас возили кіно. У кіно підеш чи якісь танці організують у клубі. Переважно то школа організовувала такі всі концерти, бо я була. Я ще вчила співи, то я була організатор того всього, тих концертів. То в мене було одне захоплення, що я тим всім цікавилася. Я не музикант, а так – самоучка. Я ставила концерти всі, у школі ми виступали в клубі на кожне свято, тепер бачу немає того. На кожне свято я ставила концерт. Участь брали учні, а вже директор наш, він зараз у районі працює, він організував художній гурток драматичний. То ми ставили вистави страшенні! Їздили в сусідні села ... Я днювала і ночувала в тій школі! Бо не було часу. Я в неділю ходила робити репетиції, бо діти корів пасли – не було часу! А як учила – сама. Чоловік мені купив радіо таке, пластиноків накупила з піснями, і я собі сиділа вечір, і то слухала! Дуже любила слухати! ... Я читала газети, в обов'язковому порядку потрібно було виписати, партійні, чоловік мав виписати. Батьки в мене були старі, я мусіла коло них дивитися!... Я колись бігала, що мені було сіно погребсти, ше взяти з собою якусь банку і побігти, я не можу, бо там ягоди є, ше назбираю ягід, ше й сіно поскладаю, ше й додому прийду і свиням треба зарехтувати, і корову видоїти, і десь сила була, чесна слово! ... з 1955 року я працювала, тридцять два роки проробила в школі. Учитель був страшенно загрузений!»⁷.

Опираючись на пропоновані текстові сегменти автобіографічних інтерв'ю, можна узагальнити, що вільний час учителів і можливості його проведення тісно пов'язані з їхньою професійною, політичною, громадянською діяльностями. Можна констатувати, що «серйозне» часопроведення педагогів – це читання книг, що їх випозичали в бібліотеці, обов'язкове прочитання газет, відвідування сільських клубів, участь, а найчастіше організація тематичних свят, шкільних вечорів, сільських концертів, вистав, перегляд фільмів. Майже обов'язковим був «активний» відпочинок – організація й участь у туристично-краєзнавчих походах разом із колегам та учнями. Водночас украй

handle/123456789/4233/gwsh_rozwazanie_calosc_dd_320x450-1.pdf?sequence=1 (дата звернення: 12.06.2022).

⁵ Hodovanska O. Social engineering of Soviet leisure time: on the basis of the oral history. *EtnoAntropologia*. 2020. Vol. 8. N 1. S 123–134. URL: <https://core.ac.uk/download/327161822.pdf>

⁶ Інтерв'ю з Катериною Х., 1936 р. н., записане 5 липня 2015 р. *Архів автора*.

⁷ Інтерв'ю зі Степанією Д., 1947 р. н., записане 5 липня 2015 р. *Архів автора*.

розмитото ставала межа між публічним, робочим і особистим вільним часом учителів. Їхній вільний час «професіоналізувався», тобто набував рис «додатку» до праці, відпочинку й одночасно самопідготовки до неї, на відміну від сучасного сприйняття вільного часу як самоцінної, самодостатньої «величини» і «константи», де головну роль відіграє бажання особистості вільно обирати між різними видами діяльності. Наявність вільного часу, доступ до різних способів його проведення, а головне добровільний вибір можливостей суттєво впливають на рівень і якість життя кожної людини.

Вчительський вільний час був обумовлений сільським трибом життя, сімейними, гендерними, побутовими обов'язками, що суттєво обмежували його. Найперше, вчительки в селах обробляли городи, поля, доглядали свійських тварин тощо. Ритм їхнього побутового, господарського і родинного життя мав багато подібного до повсякдення багатьох сільських жінок. Ця схожість присутня і в сімейних та побутових обов'язках, передовсім у догляді за дітьми, опіці над хворими, літніми родичами, батьками, виконанні хатніх і господарських неоплачуваних робіт. Не можна ігнорувати індивідуальні прагнення й запити педагогів, що також впливали на спосіб проведення їхнього вільного часу. Вже Олексій Тихий, український дисидент і радянський учитель, звернув увагу на основне значення особистого вибору, «як сам знає та вміє» при використанні вільного часу. І нікому не варто застосовувати приписи, накази чи розпорядження щодо його проведення. Будь-яке насильство в цьому праві призведе до пасивного, а то й активно-го опору з боку тих, кому наказуватимуть, з кого вимагатимуть, кого змушуватимуть. Отже, залишається тільки організувати та забезпечувати можливість для культурного й корисного проведення вільного часу «як для самого трудівника, так і для народу, до якого він належить, для суспільства, для всього людства»⁸.

Читання як один зі способів проведення вільного часу вчителів вписувався у випрацьовану концепцію сталінської культурної революції. Започатковане радянське мистецтво на основі соцреалізму, набір літературних текстів класиків, мистецьких і музичних творів створили офіційний радянський культурний канон, а одночасно й той культурний мінімум, який мав бути відомий усім «культурним» громадянам Радянського Союзу. Започаткувалося чисельне тиражування творів, насамперед російських літературних класиків XIX ст., висвітлення у пресі міжнародних успіхів радянських мистців, ювілейні святкування історичних подій тощо. В обов'язковому порядку культурна освіта мала охоплювати радянських робітників і колгоспників, щоб реалізувати ідею «радянського інтелігента» – не просто освіченого спеціаліста, а будь-яку «культурну» особу, незалежно від її освіти чи професії⁹.

Радянський Союз вважався «читаючою» країною щонайменш з огляду на творення тоталітарною системою міфу про абсолютну довіру до друкованого слова. Існувала «партійна вимога» до літератури, державна монополія на друковане слово, пресу, цензурування усіх публікацій, вилучення «шкідливих» видань і «забракованих» творів навіть із країн соцтабору. При цьому папір розглядався як «політизований» товар, що скеровувався на друк переважно партійно-радянської преси, при існуванні

⁸ Тихий О. Роздуми. Збірка статей, документів, спогадів. Торонто, 1982. С. 27.

⁹ Шпаковская Л. Советская образовательная политика: социальная инженерия и классовая борьба. *Журнал исследований социальной политики*. 2009. Т. 7. № 1. С. 51. URL: <https://docplayer.com/29578489-Sovetskaya-obrazovatel'naya-politika-social'naya-inzheneriya-i-klassovaya-borba.html> (дата звернення: 14.06.2021).

його гострого дефіциту на видання зарубіжної літератури, популярних творів українських авторів. На довершення радянська преса експлуатувала і водночас консервувала цілий набір стереотипів поведінки, які культивувалися у Радянському Союзі серед громадян: патерналізм держави, образ ворога, віра в постійне покращення життя, турбота партії про трудящих, пріоритет колективного над індивідуальним тощо. Державні друковані органи штучно підтримували дешевизну періодики, у системі розповсюдження преси переважала директивна передплата. Особливо поширеною «добровільно-примусова» передплата була на промислових підприємствах, у культурно-освітніх закладах, колгоспах, де працівники були змушені оформляти передплату на обов'язкові видання як додаток до популярних журналів чи дефіцитних книжкових серій. У радянський час за відсутності свободи слова особливий контроль здійснювався за передплатою іноземних журналів і газет та зворотним процесом – експортом за кордон радянської преси¹⁰.

Отож концепт «вільного часу» був одним з елементів радянської соціальної політики та соціотехніки. Радянська соціальна інженерія, використовуючи різні підходи, мала на меті не тільки спрямовувати, контролювати чи залякувати людей, а й найефективніше заповнювати їхній вільний час. Радянська соціотехніка реалізовувала концепт «культурності» з його ідеологічним наповненням у формуванні радянського «*life style*». Однією з поширених практик «культурності» було читання. Тільки з учительських автобіографічних інтерв'ю проглядається його «подвійність»: як практика задоволення особистих естетичних уподобань та ідеологічний примус до ознайомлення з офіційною інформацією у пресі.

Типові рішення, постанови, протоколи засідань, довідки відділів пропаганди й агітації обкомів Комуністичної партії України – привселюдне підтвердження існування особливої радянської соціотехніки, яка через вплив нормативних офіційних документів, формуванням системи різних доручень, залучень, мережі (не)можливих покарань обумовлювала повсякденне життя своїх «об'єктів», тобто вчителів. Вона формувала занижену самооцінку, комплекс меншовартості, безпорадність, різні фобії тощо. Натомість учителі, як і частина інших радянських громадян, випрацювали «захисні механізми», серед них формальність, абстрагування, секуляризація, заплутування тощо.

REFERENCES

Hodovanska, O. (2020). Social engineering of Soviet leisure time: on the basis of the oral history. *EtnoAntropologia*, 8 (1), 123–134. Retrieved from <https://core.ac.uk/download/327161822.pdf> [in English].

Kahanov, Yu. (2019). *Konstruiuvannia «radianskoi liudyny» (1953–1991): ukrainska versiia*. Zaporizhzhia: Inter-M [in Ukrainian].

(Kateryna Kh., Personal communication, July 5, 2015) [in Ukrainian].

Kwilecki, K. (2011). *Rozważania o czasie wolnym: wybrane zagadnienia*. Katowice: Górnośląska Wyższa Szkoła Handlowa im. Wojciecha Korfanteo. Retrieved from https://depot.ceon.pl/bitstream/handle/123456789/4233/gwsh_rozwazanie_calosc_dd_320x450-1.pdf?sequence=1 [in Polish].

¹⁰ Каганов Ю. Конструювання «радянської людини» (1953–1991): українська версія. Запоріжжя: Інтер-М, 2019. С. 142–145.

Shpakovskaia, L. (2009). Sovetskaia obrazovatelnaia politika: sotsyalnaia inzheneriia i klassovaia borba. *Zhurnal issledovaniï sotsyalnoi politiki*, 7 (1), 51. Retrieved from <https://docplayer.com/29578489-Sovetskaya-obrazovatel'naya-politika-socialnaya-inzheneriya-i-klassovaya-borba.html> [in Russian].

Shtompka, P. (2020). *Sotsiologiia. Analiz suspilstva*. Lviv: Kolir PRO [in Ukrainian].

Tykhyi, O. (1982). *Rozdumy. Zbirka statei, dokumentiv, spohadiv*. Toronto [in Ukrainian].

(Stepaniia D., Personal communication, July 5, 2015) [in Ukrainian].

Oksana HODOVANSKA

PhD (History)

Senior Researcher at the Department of Social Anthropology

Institute of Ethnology of NAS of Ukraine

Senior Lecturer

at the Department of History, Museum Studies and Cultural Heritage

Lviv Polytechnic National University

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-8297-2414>

e-mail: oksana.m.hodovanska@lpnu.ua

READING AS A «SERIOUS» LEISURE ACTIVITY OF RURAL TEACHERS OF HALYCHYNA IN THE SECOND HALF OF THE 20th CENTURY

The leisure time of rural teachers in Halychyna in Soviet times has been studied, taking into account the main conditions that determined it. It was found that the socio-economic actuality of Soviet reality, living in rural areas, traits of teacher's labor, cultural traditions of society and its intellectual inquiry, and personal aspirations or preferences were the governing conditions for the formation of teachers' leisure time. Special attention was paid to reading as a way of spending teachers' free time after their professional, family, or household responsibilities. Oral-historical narratives recorded with former teachers in the villages of Lviv and Ternopil regions, unpublished cases of the departments of Soviet education of Ivano-Frankivsk and Lviv regional archives, and published documents of the Soviet period are analyzed.

The «serious» teachers' leisure pastime is stated – it is reading art books and Soviet periodicals, watching movies in rural clubs, participating, and most often organization of themed holidays, evenings, and concerts. It is concluded that the boundaries between teachers' free time and their professional, family, or household responsibilities are blurred.

The leisure time of teachers was «professionalized», put it otherwise it acquired the features of a «supplement» to work and preparation for it. The choice of possibilities for its holding depended on their professional activities and their social «loads».

It is proved that the construct of «leisure time» was one of the Soviet social policy and social engineering elements. Soviet social engineering aimed not only to guide, control, or intimidate people by using a variety of approaches but also to fill their free time most effectively. Soviet social engineering embodied the concept of «culture» with its ideological content in the formation of the Soviet «lifestyle». One of the common practices of «culture» was reading.

Keywords: reading, leisure time, Soviet period, teachers, Halychyna, everyday life.